

İçindekiler Tablosu

<u>Uygur Türk Edebiyatının Tarihî Gelişmesi</u>	2
<u>İslamiyet'ten Önceki Edebiyat</u>	3
Maniheizm, Budizm Devri Uygur Türkleri Edebiyatı	3
Çeştane İlig Beg	5
Altın Yaruk	6
Maytırsımt	6
İki Tegin'in Hikâyesi	6
<u>İslamî Devir Uygur Klasik Edebiyatı</u>	7
<u>Çağdaş Uygur Edebiyatının Şekillenmesi ve Gelişmesi</u>	9
<u>Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Edebiyatında Türkçülük Fikir Akımının Yaygınlaşması</u>	14
<u>Çağdaş Uygur Edebiyatında Yeni Gelişmeler</u>	17
<u>Dipnotlar</u>	21

Prof. Dr. S. Mahmut KAŞGARLI

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

Uygur Türk Edebiyatının Tarihi Gelişmesi

Halen Çin Halk Cumhuriyeti idaresi altında bulunan ve ana vatani Doğu Türkistan'da (Şinjang Uygur Muhtar Bölgesi) yaşamakta olan Uygur Türkleri eski Türk boylarından biri olup geçmişte kurduğu devletleriyle, geliştirdiği ekonomisi, kültür, edebiyat ve sanatlarıyla Türk tarihinde çok önemli yer tutmaktadırlar. Uygurların geliştirdiği dili ve edebiyatı bir çok Türk boylarının kendi lehçelerine dayalı edebî yazı dillerinin, edebiyatlarının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurlar Türk dünyası kültürü, dili ve edebiyatının değişmesi ve gelişmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Prof. Dr. A. Caferoğlu, Uygurların Orta Asya (Türkistan)'da kültür yönünden oynadıkları rolü şöyle ifade etmektedir: "Beşinci yüzyıldan başlayarak, önceleri kendi boyları, daha sonra katma diğer Türk boy ve uyruklarıyla, siyasi bir birlik vücuda getiren Uygurların Orta Asya Türk dili ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında çok mühim rolleri olmuştur. Din ve inançlarındaki tolerans, vârisi buldukları daha önceki Türk dili ve kültürüne sıkı bağlılıkları, yerleşik cemiyet hayatı ile göçebe serbestliğini ayarlamaktaki kabiliyetleri Uygur Türkünü Türk dili ve kültürünün yeni baştan yapılması gereken yapısının ustası kılmakta gecikmemiştir. Kelimenin tam manasıyla devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar gelişmiş yapılı, hukukî bir devlet yaratmışlardır. Uluslararası münasebetler kurarak, yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar vücuda getirmişlerdir. Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur vekiller heyeti ve çeşitli mansıplar kadrosu ihdas etmişlerdir. Devlet nizam ve intizamını koruyan kanunlar tedvin etmişlerdir. Dış ülke ve memleketler nezdinde sefirler göndermişlerdir.

Uygur Devleti fikir hayatı bakımından da ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Uygur kağanı sarayında yerli ve yabancı sanatkârlar, tarihçiler, ilim adamları himaye görüyor, ülkede kütüphaneler kuruluyordu. Uygurlar devrine göre ileri bir musiki ve edebiyat yaratmaya muvaffak olmuşlardır."¹

Uygur Türkleri binlerce yıllık tarihlerinde, kendi emeklerinin, akıllarının, duygularının ve dünya görüşlerinin bir ifadesi olarak edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır.

Uygur edebiyatı, yazılı ve sözlü edebiyat olmak üzere iki kola ayrılır. Uygur sözlü edebiyatı, dinî inançları, dünya görüşleri ve estetik zevkleri aksettiren halk koşakları, destanları, rivayetleri, hikâyeleri, masal, latifeler (fıkralar), temsiller, atasözleri... gibi türlerden meydana gelmektedir. Bu eserler, Uygur Türklerinin tarihî terakkisini, sosyal ve iktisadî hayatını, örf ve âdetlerini, gaye ve arzularını aksettirir. Aynı zamanda bu eserler Uygur Türklerinin tarihî ve etnik durumlarının araştırılmasında, büyük ehemmiyeti hâiz materyal kıymetindedirler. Bu sözlü edebiyat, Uygur yazarları ve şairleri için de çok önemli bir kültür malzemesidir. Bu sözlü edebiyatın hikâyeleri, destanları masalları yalnız Uygur Türkleri arasında değil, bütün Türk dünyasında bilinen "Garip- Senem", "Tahir ile Zühre", "Yusuf ile Züleyha", "Seyyit Noçi", "Abdurrahman Hocam" gibi ürünlerdir.

Halk hikâyelerinden "Ağaç At", "Dut Gölgesinde", "Uçan Halı", "Temir Batur" en çok anlatılanlar arasındadır. Halk latifeleri (fıkraları) arasında Nasreddin Efendi (Hoca) en çok bilinenlerdir. Ayrıca Molla Zeyidi, Salih Çakan ve Hüsameddin'in latifeleri halk

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

arasında yaygın olarak anlatılmaktadır.

Uygurların Köktürk ve Uygur devresinde edebi yazı dili olarak şekillenmiş ve Karahanlılar hakimiyeti devresinde ise Hakaniye şivesine dayalı edebi yazı dili olarak tekamülleşmiş edebi yazı dili mevcut olup, bu yazı dil 15-19. asırlar arasında Orta Asya (Türkistan)'da müşterek Türkistan Türkçesi edebi dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesinin temelini teşkil etmişlerdir. 20. yüzyılın başlarından itibaren Çağatay Türkçesi Çağdaş Uygur Türkçesi edebi yazı dili ve Çağdaş Özbek Türkçesi edebi yazı dili şeklinde ikiye ayrılarak gelişme göstermiştir. Uygur Türkleri tarihten günümüze kadar değişen ve gelişen edebi yazı diliyle pek çok nadir edebi eserler yaratmışlardır. Bu edebi eserleri İslamiyet'ten önceki ve İslamiyet'ten sonraki edebiyat olarak iki devreye ayırmak gerekmektedir.

İslamiyet'ten Önceki Edebiyat

Maniheizm, Budizm Devri Uygur Türkleri Edebiyatı

Uygurların İslamiyet'le müşerref olmadan önceki sözlü ve yazılı edebiyatları V-VI. yüzyıllarda kurulan Uygur Hanlığı, VI-VIII. yüzyıllar arasında saltanatını sürdüren Köktürk Kağanlığı devresinde, VIII. Yüzyılın ikinci yarısından IX. yüzyılın birinci yarısına kadar devam eden Uygur Federasyonu Devleti zamanında, IX. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın sonuna kadar devam eden Doğu Türkistan'daki İdikut Uygur Türk Devleti sınırları içerisinde meydana gelerek büyük gelişmeler göstermiştir.² V-VI. yüzyıllarda meydana gelen bir çok Türkçe edebî eserler büyük göçler sırasında kayıp olmuştur. Bu devreye ait şiirlerden biri Çin'in Suy sülalesi tarihi ile ilgili belgelerde muhafaza edilmiştir. Bu şiiri yazan Çin kaynaklı belgelere göre Uygur Türk şairi Hogursur Altun'dur. Hogursur Altun milattan sonra 487 yılında doğmuş olup 567 yılında hayata gözlerini yummuştur. Uygur Türkçesinden Çinceye yapılan tercümesi günümüze kadar ulaşabilen bu şiirin adı: "Teli Koşığı" yani "Turalar Şarkısı"dır.³ Bu şiirin Türkiye Türkçesindeki tercümesi şöyledir:

"Turalar Şarkısı"

*Çoğay dağlarının etegin boylap
Turalar deryası dalgah akar.
Gökyüzü bitişik yaşıl yaylaya
O, geniş sahayı kucaklayıp yatar.
Ne kadar lekesiz, sonsuz gökyüzü,
Vadiler bucaksız görünmez ucu.
Rüzgârlar eserse otlar eğer baş,
Görünür at, sığır ve koyun, kuzu.*

Şair Hugur Altun bu şiiriyle doğanın güzelliğini, bu güzel yaylanın atlarla, sığırlarla, koyun- kuzularla insanı büyülediğini ifade etmiştir. Bu şiir Türk milletinin yaşam biçimini güzel bir şekilde yansıtmıştır.

Eski Türk edebiyatının Orta Asya'daki önemli numuneleri Orhun Abideleridir. Bu Abideler içerisinde Uygurlara ait Abideler: Uygur Bengütaşları yani Uygur Bengütaş edebiyatları

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

mühim yer tutmaktadır.

Bilindiği gibi 740 ile 745 yılları arası Göktürk Kağanlığı'nın en kritik yılları olmuş ve 744 yılının sonunda son Göktürk kağanı Uygur-Basmıl-Karluk Federasyonu tarafından mağlup edilmiş ve böylece Türk kağanlığı ("A-çı-na" Bozkurt Oğulları) hanedanından bir Uygur sülalesi olan "yağlakar" hanedanına geçmiştir.

745 ile 780 yılları arasında ötüken havalisinde hüküm süren Yağlakar hanedanının uç kağanının birincisi 745 ile 747 yılları arasında saltanat süren Kutluğ Bilge Köl Kağan'dır. Kutluğ Bilge Köl Kağan'ın 744 yılındaki ölümü üzerine ikinci Uygur kağanı olarak yerine oğlu Bayançor (Çin kaynaklarında Moyunçor) Kağan olmuş ve 759 yılına kadar da saltanat sürmüştür. Bayançor'un kağanlık unvanı Tengride bolmuş il itmiş Bilge Kağan şeklinde idi.

Tarihi kaynaklarda tespit edilen Tengride bolmuş il itmiş Bilge Kağan adına dikilen üç abide bulunmaktadır. Bu abideler sırasıyla şunlardır:

1. 750 (bars) yılının yaz ayında Tes nehri başında dikilen Tes abidesi.
2. 753 (yılan) yılının yaz ayında Terh nehrinin kenarına dikilen Terh veya Teryat abidesi.
3. 759-760 (domuz-küskü) yılında dikilen Şine-usu abidesidir.

Bu abidelerin hepsi güzel bir edebi üslupla yazılmış edebi eser örnekleridir. Bu örnekler hem edebiyat hem de tarih bakımından büyük önem taşımaktadır.

1. Bu abideler içerisinde Terh veya Taryat kitabesi çok önemli bir kitabe olup Eski Uygur Kağanlığı'nın kağan tarafından nasıl idare edildiği anlatılırken ülke sınırları da verilmektedir.
2. Terh veya Taryat kitabesinin ikinci bir özelliği de Türk ordu teşkilatına ışık tutmasıdır. Bilindiği gibi Türk ordu teşkilatında asırlardan beri 10'lu sistem kullanılmaktadır. On kişilik bir asker topluluğunun başkanına onbaşı, on tane onlu grup ihtiva eden yüz kişilik bir asker topluluğunun başkanına yüzbaşı, on tane yüzlük grup ihtiva eden bin kişilik bir askeri topluluğun başkanına Tümen başı denilirdi. Türk ordu sisteminde tarihten beri devam edegelen bu yapılanmanın sırrı Terh abidesindeki kitabe ile çözülmüştür.
3. Terh kitabesinde yine Türk milletinin kadına ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Abidenin güney tarafı 6 satırında Bayançor'un karısının da İl Bilge Katun atandığını görüyoruz. Hunlardan beri devam eden bir devlet geleneği olarak kağan ile katun her zaman birlikte tahta geçmiştir. Abidenin işaret edildiği 6. satırda "atadı Tengride bolmuş il etmiş kağan atadı. İl Bilge Katun atadı. Kağan atanıp ötüken ortusunda songüz başkan ıduk baş kidinin örgin bunta etitdim." Bu satırların bugünkü Türkiye Türkçesine aktarılması:
"atadı Tenride bolmuş il etmiş Bilge Kağan (olarak) atadı. İl Bilge Katın (olarak) atadı. Kağan tayın edilib, katun tayın edilib, ötüken ortasında süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında otağı burda kurdum."
4. Terh abidesinde yine hükümet sistemi ile ilgili çok önemli bilgilere rastlanmaktadır. Bengütaş abidesinin batı tarafı 6. satırında geçen: "uluğ buyruk tokuz bolmuş" cümlesinden Eski Türk hükümetlerinde asli dokuz bakanlığın olduğunu

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

öğrenmekteyiz. Hükümette yakın çağlara kadar kaç bakanın olduğu meçhuldü. Bunu ancak Çin kaynaklarının yardımıyla öğrenebiliyorduk. Fakat Terh abidesinin bulunmasıyla hükümette dokuz bakanın olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Çin kaynaklarından yine bu sistemin Türklerden Tibetlilere geçtiğini görüyoruz.

Uygur devresine ait Göktürk harfli kitabelerden birisi de üç dilli (Türkçe, Soğdçe ve Çince) Karabalasagun yani Karaşehir abidesidir. Karabalasagun kitabesi 821 yılından hemen sonra dikilmiştir.

Mani muhitinde meydana getirilen mensur eserler sayıca ve hacim bakımından çok değildir. Bunların çoğu dini metinler ve dualardır. Uygurların üçüncü kağanı Böğü Kağan'ın 762 yılında Mani dinine girişini anlatan Uygur harfleri ile yazılmış Eski Türkçe bir metin mevcut olup Maniheizm devresi Uygur nesri eserlerinin en önemli örneklerinden biridir. Baştan ve sondan eksik olan bu metinde Böğü Kağan'ın Çin'in isteği üzerine Erluşen ayaklanmasını bertaraf etmek için yüz binlerce süvari birlikleriyle Çin topraklarına girmesi ve bu sırada mani rahipleriyle karşılaşması ve onlarla konuşması, dinin icaplarına aykırı hareketlerinden dolayı duyulan pişmanlık ve kendi halkının sâdik bir immet olması için Böğü Kağan'ın yaptığı teşebbüsler anlatılmaktadır.

Tahminen 930 yılında ve Köktürk harfleriyle kaleme alınmış olan "İrk Bitig" (Fal Kitabı) mani muhitinde yazılmış önemli bir eserdir. "İrk Bitig" in son derece ilgi çekici bir yapısı, dili ve üslubu vardır.

Uygur edebî eserlerinin en eskileri ise maniheist kültür çevresinde ortaya konulmuş olanlardır. Çünkü, bilindiği gibi Uygurlar Maniheizmi Doğu Türkistan'daki kardeşlerinin yanına gelip yerleşmeden çok daha önce Moğolistan'da iken kabul etmiş bulunuyorlardı. Moğolistan'daki Uygur Devleti'nin (744-840) üçüncü hükümdarı Böğü Kağan, Mani dinini 762 yılında kabul etmiş ve Maniheizm Uygurlar arasında kısa zamanda yayılmıştı. Bu sebeple, Doğu Türkistan'da bulunmuş olan Maniheist Uygurlardan kalma el yazmalarının bir kısmı Moğolistan'da yazılmış ve daha sonra göçle birlikte Doğu Türkistan'a getirilmiş eserlerdir.⁴

Şimdiye kadar bulunan Maniheist Uygur devrine ait şiirler sekiz tane olup bunların üçü ilâhî, ikisi övgü, biri ölüm, biri cehennem tasviri ve biri de aşk veya sevgi şiiridir. Bu devirdeki Uygur şairlerinden bizce bilineni Aprın Çor Tigin'dir. Onun da biri övgü, biri de aşk üzerine olan iki şiiri bilinmektedir. Aprın Çor Tigin'in aşk konusundaki şiiri Türk lirik şiirinin ilk ve en eski örneği sayılmaktadır.⁵

Doğu Türkistan'da Budist Uygur kültürü çevresinde meydana getirilmiş eserlerin sayısı (şimdiye kadar elde edilen metinlere göre) Maniheist edebî eserlerin sayısına nisbetle çok daha fazladır. Reşid Rahmeti Arat'ın derlediği 25 manzum eserdeki toplam mısra 1400'ü bulmaktadır. Bunlara R. Rahmeti Arat'tan sonra muhtelif araştırmacılar tarafından yayınlanan 60 parça da eklenirse, bu devirdeki Uygur sözlü ve yazılı edebiyatına ait eserlerin büyük bir sayıya ulaştığı anlaşılır. Bildiğimiz Budist Uygur şairleri ise şunlardır: Ki-ki Şişi, Pıratya-şiri (Sans, Prajnasrı), Çinaşiri (Sans, Jinağri), Çisuin Tutung, Singko Selitutung, An-tsang H (a) nlin Keyşi, Çuçu Şingsun, Şila.⁶

Budist Uygur kültür çevresinde İdi Kut-Kuçü Uygur Devleti zamanında yazılmış veya tercüme edilmiş mühim edebî mensur eserler şunlardır:

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

Çeştane İlig Beg

Bu eser eski Uygur yazısı ile yazılmış İdikut Uygur Devleti devri edebiyatındaki ünlü eserlerden biridir. Eserde Çeştani İlig Beg'in ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla yaptığı mücadelesi anlatılmaktadır. Eseri Şilazın adlı bir mütercim Toharcadan Uygur Türkçesine çevirmiştir. Kıssa karakterindeki bu eser, Uygur Türklerinin baturluk ve kahramanlığını metheden bedîî yâdigarlarından. Bu kıssanın İdikut Kuçu Uygur Devleti zamanında kaleme alınmış eski bir nüshası Almanya arkeoloji grubu tarafından 1913-1914 yıllarında Turfan'da bulunmuştur. Eser halen Berlin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

Altın Yaruk

“Altın Yaruk” kısaltılmış bir isim olup eserin eski Uygur Türkçesindeki adı “Altun Önglug Yaruk Yaltırıklıg Kutta Kötürülmiş Nom İligi Atlık Nom Bitig” (Altın Renkli Işıklı-Pırıltılı, Hepsinden Büyük Nom Padişahı Adındaki Nom Kitap)'tır. Altun Yaruk Destanı tercüman ve şair Şingko Seli Tutung tarafından Çince Uygur Türkçesine çevrilmiştir. Eserde Buda dinî akidelerini beyan eden hikâyeler, rivayetler yer almaktadır. Altun Yaruk, eski Uygur şiirine mensup olup Şingko Seli Tutung, Çince metindeki Mahasatvi Tegin'in babasının ve annesinin okuduğu her bir mısra yedi hatlı (yedi kelimeli) bir dostluk ve mersiye şiirini aynen tercüme etmeyip Uygur şiirindeki koşuk şeklinde Uygur Türkçesine aktarmıştır. Bu eserdeki hikâyeler çok canlı ve akıcı bir üsluba sahiptir.

Maytırsımt

Budizm devresine ait Toharcadan Uygur Türkçesine çevrilen bir başka eser Maytrisimit'tir. Yani “Geleceğin Burkanı olan Maitreya ile Buluşma” adını taşıyan eserdir. Maytırsımt Eski Uygurca nüshası 1959 yılının 4. ayında Kumul'daki Uygurların Tömürti bölgesinde bulunmuştur. Bu eser halen Uygur Özerk Bölgesi Müzesi'ndedir. Eser 292 varak, 548 sayfa olup, her bir varağın büyüklüğü 47.5x21.7 cm.'dir. Her bir sahifede 30-31 satır yazı yazılmıştır. Eserin Kumul nüshası, Alman arkeoloji grubunun 20. yüzyılın başlarında Turfan, Mortuk ve Singgim'de bulunduğu nüshalardan daha mükemmeldir. Fakat yine de eski Uygur yazısıyla yazılmış olan Karaşehir nüshası kadar mükemmel değildir. Eski Karaşehir nüshasında 27 perde olmasına karşılık Kumul nüshasında 26-27. perdeler eksiktir.

Bu eser üzerinde araştırma yapan bilginler Maytrisimit'in bir tiyatro eserine benzediğini ve muhtemelen sahnelendiğini belirtmektedirler.

İki Tegin'in Hikâyesi

İki Tegin'in Hikâyesi'nin Uygur yazısıyla yazılmış mükemmel bir nüshasını Pipillot, 1907-1909 yıllarında Dun-huan evlerinde bulmuştur. Şimdi bu eser Fransa'nın Fars millî kitaplığında muhafaza edilmektedir. Bu hikâyenin hangi dilden ve kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eserde Baraans şehir devletinin hakani Mahak'ın büyük oğlu Argu Oğlu Teğın, küçük oğlu Ayıg Oğlu Teğın arasındaki münasebetler anlatılmaktadır. Argu Oğlu Tegin, temiz gönüllü, akıllı, kahraman bir şahsiyettir; Ayıg Oğlu Tegin ise şahsiyetsiz, suikastçı, kötü bir insandır.

Bütün bu eserler daha önce de zikrettiğimiz gibi İdikut Uygur Devleti'nin kültür merkezi

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

olan şehirlerde (Turfan gibi) yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle İdikut Uygur sülalesinin hüküm sürdüğü devirde kaleme alınan eserlerdir.

Eski Uygur yazısıyla yazılan eserlerin sayısı 800 parçayı aşmaktadır. Yakın zamanlarda Almanya'daki 700 parça eserin kataloğu neşredilmiştir. Bunların içinde en mühimleri: Oğuznâme, Altun Yaruk, Çaştane İlig Beg, İki Tegin'in Hikâyesi (27 perdeli drama), Maytırsımt (Sakyamuni talebelerinin tarihini anlatan drama), Nanda Armana Taka (epik destan), "Tavşan Hakkında Bulmaca", "Şehzade Kalyamkara ve Papanıkara Hakkında Rivayet", "Agamas", "Büyük Maymun Patmaralı", "Sekiz Yükme", "Ressam ile Marangozun Hikâyesi", "Ara Havarka", "Bahtiyar Şehzadenin Hikâyesi", "Danti Bala", "Abdarma Kaşa Vardı", "Şatır" gibi eserlerdir. Bunlar İdikut Uygur Devleti'nin Turfan ve benzeri şehirlerinde yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle Mani ve Buda kültür muhitlerini temsil eden şiirler, destanlar, dramalar, kıssa ve hikâyelerdir.⁷

Budizm devresine ait Eski Uygur kitabeleri içinde yine "Nomdaş" kitabesi mevcut olup 1326 tarihinde Çince-Uygurca olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Kitabeyi Paul Pelliot (1908) de, Louis Hambis'den (1945) beri ilim âlemine tanıtmaktadır.

Bundan başka yine bir önemli kitabe "Koço (Kao-chang) İdukut'unun kitabesidir. Kitabe "İdukut Kao-chang prensinin üstün hizmetleri" yazıtı olarak da tanımlanmaktadır. Eski Uygur alfabesiyle yazılan kitabe 1334 tarihlidir. Kitabe Uygurca ve Çince olmak üzere iki dilli olup 1933 yılında Kansu'daki Wu-wei ilçesinin 15 km kuzeyindeki Shih-peï-kou civarında bulunmuştur. Kitabede genellikle Barçuk Art Tigin'den başlayarak Uygur İdikut kağanlarının Moğol İmparatorluğu merkezi hükümetine olan hizmetleri anlatılmaktadır.

Uygur Kitabeleri içinde Doğu Türkistan'da bulunan "Miran Metinleri" de mühim yer tutmaktadır. Kağıtlar üzerine Köktürk alfabesiyle yazılmış olan bu metinleri A. Stein 1907 yılında Doğu Türkistan'ın Miran Kalesi harabeleri içinde bulmuştur. Miran kalesi Stein'e göre Tarım havzasının güney taraflarının korunması için inşa edilmiştir. Miran metinlerinde 9. yüzyılın ilk yarısıyla 10. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu anlaşılmaktadır. Burada savaş sonucu ele geçirilen malların veya elçilik vasıtasıyla getirilen hediyelerin dağıtılması söz konusudur. Metinde adı geçen Külüg Sangun (General Külüg), Kürebir Urungun 839 yılı olaylarında faal rol oynamış önemli şahsiyetlerindendir.

İslamî Devir Uygur Klasik Edebiyatı

Doğu Türkistan'ın güneyindeki Uygurlar, İslâmiyet'i, Satuk Buğra Han'ın teşebbüsü ile 10. yüzyılın başlarında kabul etmişlerdir. Böylece Uygurların kurduğu Karahanlılar Devleti'nde Uygur İslâm edebiyatı gelişmeye başlamıştır. Yazılı edebiyatın İslâmî devirdeki şaheserleri bu yıllarda kaleme alınmıştır.

Divan-ı Lûgat-it Türk ve Kutadgu Bilig XI. yüzyılda yazılmış olup, İslâm dininin Doğu Türkistan'da yayılmasından sonra yazılan büyük ve çok kıymetli iki klasik eserdir. Divan-ı Lûgat-it Türk 1071-1074 yılları arasında meşhur âlim ve dilci Kaşgarlı Mahmut tarafından, Kutadgu Bilig ise (1069-1070) yılları arasında büyük âlim, meşhur mütefekkir ve şair Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır. Bu iki eser Uygur klasik edebiyatı tarihinde iki altın minare olup, yalnız Uygur edebiyatının değil, bütün Türk dünyasının edebî gelişmesine tesir etmiştir.

XII. yüzyılın sonları XIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Ahmet Yükneki'nin felsefî

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

tarafı ağır basan didaktik destanı Atabetu'l-Hakayık (Hakikatlerin Hediyesi) adlı eseri ise Kutadgu Bilig'ten ilham alınarak yazılmış kıymetli bir eserdir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda İslâm dininin Uygurlar arasında giderek güçlenmesi neticesinde Arap ve Fars edebiyatının tesiri Uygur yazılı edebiyatını dil, mazmun, üslûp bakımından büyük değişikliklere uğratmıştır. Böylece Uygur dil ve edebiyatında yeni bir devre başlamıştır.

XIV. yüzyılda yaşayan şair Sekkakî şiiirleriyle, ünlü yazar Nasreddin Rabguzî nesir eserleriyle, XIV. yüzyılın sonları ve XV. yüzyılın başlarında yaşamış olan büyük şair Lutfi şiiirleri ve meşhur destanı "Gul ve Nevruz" gibi eserleriyle bu yeni devrenin temelini atan edebî şahsiyetler olmuşlardır.

XV. yüzyılda yaşamış olan meşhur âlim, mütefekkir ve şair Ali Şir Nevâî "Hamse" ve "Çar Divan" adlı eserleriyle bu devir edebiyatını en yüksek merhaleye ulaştırmıştır. Nevâî'nin eserleri, yalnız Uygur ve Özbek edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamakla kalmamış, bütün Türk dünyası edebiyatlarının ilerlemesi yolunda büyük hizmetler görmüştür. Nevâî'nin Türk edebiyatına yaptığı en büyük hizmetlerden biri de Arap ve Fars edebiyatının ve dillerinin Türk edebiyatı üzerinde giderek artmakta olan nüfuzuna karşı Türk diliyle eserler yazmanın yeni çağını açmış olmasıdır.⁸ XVI. yüzyılda yaşamış bulunan bir başka edebî şahsiyet de Saidiye Uygur Devleti devresinde yaşayan şaire Aman Nisa Han'dır. "Şu'uru'l-kulub (Kalplerin Sohbeti)", "Divan-ı Nefisî" ve "Ahlâk-ı Cemiliye" gibi eserleriyle bu devrin Uygur edebiyatına büyük hizmetleri geçmiştir.

Uygur edebiyatı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yeni bir yükseliş devri yaşamıştır. Mehmet Emin Hocam Kulu'nun (Mahlası: Hırkati-öl. 1724) "Muhabbetnâme" ve "Mihnetkâm" adlı destanı, şair Molla Elem Şehyarî'nin 1740 yılında kaleme aldığı 750 beyitlik "Gül ve Bülbül" destanı, Muhammed Sıddık'ın (Zelilî) şiiirlerinin toplandığı "Divan-ı Zelilî", Ömer Bâkî'nin "Ferhad ile Şirin", "Leyla ve Mecnun" adlarındaki mensur eserleri, şair Gümnam'ın derin mânâlı ve hissî şiiirleri işte bu devrin edebî miraslarıdır.

XIX. yüzyılda yaşamış olan şair Abdurrahim Nizârî (1770-1848) Nevâî'nin açmış olduğu Uygur klasik edebiyatı akımının asıl ananelerine sadık kalarak "Muhabbet Destanları Divanı" adında yedi destanı içine alan büyük hacimli bir eser meydana getirmiş ve Uygur edebiyat tarihine eşsiz tuhfeler bahşetmiştir.

Şair Turduş Ahun'un (Garibî) 1841 yılında yazmış olduğu çeşitli mesleklerdeki insanların konuşturulması vasıtasıyla doğruluk, dürüstlük ve iyiliği teşvik eden "Divan-ı Garibî" adlı destanı bu devir edebiyatını temsil eden bir başka eserdir.

Bilindiği gibi Doğu Türkistan Uygur edebiyatı 19. yüzyıldan önceki asırlarda daha çok Divan edebiyatı üzerinde yoğunlaşmış durumdaydı.

XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı peşpeşe millî ayaklanmalar vuku bulmuştur. Ve bu ayaklanmaları aksettiren çok sayıda eser yazılmıştır. Meselâ; Şair Molla Şâkir'in (1802-1890) "Zafernâme" adlı destanı Doğu Türkistan'ın Üç Turfan vilayetinde Mançu zulmüne ve istilâsına karşı vuku bulan millî ayaklanmayı canlı bir şekilde aksettirmiştir. Ahmet Ahun'un (Muganni) "Zafernâme" destanı Kuçar ve Kaşgar vilayetlerindeki Uygur Türklerinin Mançu istilâ ve zulümlerine karşı mücadelelerini tasvir etmektedir. Bu millî ayaklanmalara faal olarak Gulca'dan

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

katılmış olan şair Molla Bilâl'in (1823-1889) "Nâzigum", "Çangmoza Yusuf Han" gibi destan ve gazelleri, Muhammed Alem'in yazdığı "Tarihi Kaşgar", Kasım Bey'in yazdığı "Gulca Vakıaları Beyanı", Molla Musa Sayrami'nin "Tarihi Eminiye"si ve bu eserin daha genişletilmiş olan "Tarihi Hamidî" adlı eserler de devrin önemli eserleri arasında yer almaktadır.

Yukarıdaki eserlerin içinde yer alan "Tarihi Hamidî" adlı kitap ise Uygur Türklerinin Çin istilâcılarıyla yaptıkları savaflara yer vermesinin yanında Doğu Türkistan hükümetini tanıyarak Kaşgar'a subay ve cebeciler gönderen Sultan Abdülaziz Han ve diğer halifelere dualar ve övgüler yağdırmaktadır. Bu eser Osmanlı tarihinin Doğu Türkistan'daki uzantısını araştıracaklar için değerli bir kaynaktır.

Çağdaş Uygur Edebiyatının Şekillenmesi ve Gelişmesi

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında dünya çapında büyük değişiklikler ve yenilikler meydana gelmiştir. Bu yenilikler ve gelişmeler, emperyalizme karşı millî kurtuluş hareketlerinin kuvvetlenmesi, feodalizme, millî ve içtimaî zulme, cehalete karşı, hürriyet, demokrasi ve yenilik fikirlerinin gelişmesi için yapılan mücadelelerin şiddetlenmesi, sanayi ve teknolojinin büyük adımlar ile ilerlemesi neticesinde meydana gelmiştir. Dünyanın bir çok ülkesinde ve Türkistan'da başlayan bu inkılap hareketlerine, emperyalist devletler tarafından parçalanan Osmanlı İmparatorluğu harabesi üzerinde büyük önder Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan millî kurtuluş mücadelesinde kazandığı büyük zaferler ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması büyük ilham kaynağı ve örnek olmuştur.

Bir çok ülkede olduğu gibi Türkistan'da da "Cedidcilik" (Yenileşme), yeniden uyanma ve millî manevî kalkınma hareketleri canlanmaya başlamıştır. Bu yenilikler tabîi olarak edebiyat sahasına da aksetmiştir. Doğu Türkistan Uygur edebiyatında da, zulüm, adaletsizlik, cehalet ve hurafelere karşı hürriyet, adalet, demokrasi, terakkiyat ve yenilik taraftarı olan aydın şair ve yazarlar ortaya çıkmıştır. Böylece, Uygur Türk edebiyatında bu tesirler altında yeni bir edebiyat çağı açılmıştır. Yeniden şekillenmeye başlamış olan Yeni Uygur edebiyatı Uygur klasik ve halk edebiyatının asıl ananelerini geliştirerek, başka Türk boylarının çağdaş edebiyatlarından da ilham almış ve tabîi, bunun yanında diğer milletlerin edebiyatlarında meydana gelen yeniliklerden etkilenecek dil, mazmûn, şekil ve üslûp bakımlarından yeni bir kisveye bürünmüştür. Bu yeni edebiyat akımlarından etkilenen çok sayıda genç aydın şair ve yazarlar yetişmiştir.

Bu aydın yazarlardan biri de Abdülkadir Abdülvaris Azizî'dir. Abdülkadir Abdülvaris Azizî ve aynı görüşü paylaşan aydınların bir kısmı cedidizmi, Doğu Türkistan'da hüküm süren Çinli genel vali Yangzinşing ve Cingşorin'lerin esaretinden yerli feodal işbirlikçilerin zulmünden milleti kurtarmak ve yeniliğe geçirmek için bir basamak olarak kullandı. Neticede, bir takım ıslahatlar yapıldı. Önce tedrisatlardaki ders tarzı ve metodu değiştirildi. Eskiden medreselerde sadece dinî kitaplar okutuluyordu. Dersler Arapça, Farsça yapılıyordu. Eğitim metodu pratiğe dayanmayan ve günlük hayat ile bağdaşmayan eski usul ile yürütülüyordu.

XX. yüzyılın başlarında, Abdülkadir Abdülvaris Azizî gibi demokratçı aydınların teşebbüsü ve faaliyetleri ile yeni ders kitapları hazırlandı. Matematik, fizik, sarf ve nahiv (morfoloji, sentaks), coğrafya, tarih gibi modern eğitime uygun dersler tesis edildi. İmtihan sistemi vücuda getirildi ve okullarda tahsil Uygur Türkçesi ile yapılmaya

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

başlandı. Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerinde yeni okullar kuruldu. Bu okullardan ilki 1885 yılında Bavdun Musabay tarafından Kaşgar'a bağlı Artuş ilçesinin İksak köyünde açıldı. Öğretmenliğine de Türkiye'den getirilen Ebabekri tayin edildi. Aynı yerde 1907'de Habîbizâde Darü'l-muallimîn'i tesis edildi. Öğretmenliğine de Doğu Türkistanlıların isteği üzerine Talat Paşa'nın direktifiyle Türkiye'den Ahmed Kemal ve yedi kişi getirildi.

Aynı yıllarda İli şehrinde de Mesud Sabri Bey'in teşebbüsüyle çağdaş manada okul açıldı. Bu okullar verimli olmaya başlayınca Çin yönetimi tarafından kapatıldı. Ahmed Kemal Bey sınır dışı edildi.

Yeni hareketin gereği olarak yayın ve neşriyatçılık faaliyetleri de meydana geldi. 1899 yılında aydın ve münevver kişiler tarafından "Matbaa-yı Hurşid" (Nur Matbaası) kuruldu. 1910 yılında Kaşgar'da Yenihisarlı Nurhacı namı bir tarafından "Matbaa-yı Nur" adlı bir taş matbaa daha tesis edilerek bir çok kitap neşredildi. 1905'te Kaşgar'da kurulan "Şivit" matbaasında, "Sultan Satuk Boğrahan", "Dünya Coğrafyası" isimli iki kitap yayınlandı. 1920 yılında, Doğu Türkistan'daki Gulca Küre'de bir taş matbaa kurulup her çeşit edebî kitap neşredildi. 1918 yılında Kaşgar'da Kutluk Hacı Şevki "Ang" gazetesini çıkardı.

Bu gazete Çin hükümdarı tarafından bir süre için durduruldu ise de Kutluk Şevki yine 1933 yılında "Yeni Hayat" gazetesini çıkardı. Bu gazetede şiir, destan ve her çeşit edebî eser neşredildi. 9 1927 yılında İli vilayetinde neşredilen bir başka gazete de "İli Çiftçileri"dir. 1933 yılında ise Urumçi'de Şinkang "Doğu Türkistan" gazetesi neşredildi.

XX. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan modern Uygur edebiyatı, Doğu Türkistan Türklerinin emperyalizme, müstemlekeciliğe, feodalizme, cehâlete karşı mücadelesini ve kendi geleceğini tayin edebilme ve insanca yaşama mesajlarını aksettiriyordu. Bütün bunlar mazmunundan dildeki ifadesine kadar büyük değişikliklere yol açarak yeni bir edebiyat meydana getirdi.

Kaşgar merkez olmak üzere Abdülkadir Abdülvaris Azizî'nin teşebbüsü ve onun gerçek önderliğinde meydana gelen cedidizm cereyanı yeni Uygur edebiyatının doğmasında mühim rol oynadı.

Abdülkadir Abdulvaris Azizî Kaşgar'a bağlı Artuş Kasabası'nın Maşhed Köyü'nden olup 1862 yılında bir çiftçi ailesinden doğdu. Abdülkadir Abdulvaris Azizî halkımız tarafından çok sevilen vatanperver, milliyetçi bir zat olup modern ilim ile milleti aydınlatarak vatani ve halkı kurtarma yolunda ömür boyu mücadelesini devam ettirmiştir. O bütün Orta Asya (Türkistan)'da sevilen büyük âlim ve yazarlardan biriydi.

O eğitimde reform yaparak eski okullarda Arapça, Farsça ile ders yapma usûlüne son verdi. O modern fen ve edebiyatı yaygınlaştırmak ve bu yol ile vatani yüceltmek için "Sarf ve Nahvi", "Morfoloji ve Sentaksi", "İlm-i Tecvit", "Kıraat", "İlm-i Hisap", "Akaid-i Zürüriye", "Zürür Ekideler", "Yaş Ösmürlerge Nasihat", "Gençlere Nasihat" "Muptahil Edip", "Edebiyatın Anahtarı" gibi 8 tane eser yazdı.

Âlim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizî "Akaid-i Zürüriye" başlıklı soru-cevap şeklinde düzenlenmiş meşhur eserinde:

"İnsanın hor ve zebun olmasına sebep nedir? İki nesnedir: Biri cahillik ve nîdanlık, ikincisi tefrik ve ihtilaftır."

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

“İzzet-şöhret, kuvvet ne ile meydana gelir? İlim-marifet, birlik ile” diyordu. Abdülkadir Abdülvaris Azizî ilim öğrenmeyi birlik ve beraberlik içinde mücadele ederek vatan, milleti kurtarmak için diye algılıyordu ve bu yolda canla başla vazife görüyordu.

Gazeteci, yazar ve şair Kulluk Hacı Şevki (1876'da doğmuş, 1937 yılında Doğu Türkistan'ı idare eden Çin genel valisi Şinşisey hükümeti tarafından katledilmiştir.) 1920'li yıllarda yazdığı bir şiirinde:

*Bir kılıç verse Huda, kes diye ona buyursam,
Uzse halkım boynundan horluk, azap zincirini.
Ger harapken, el-vatan başımız üzsün o kılıç,
Görmesin Şevki gözü kullukta el tekdirini.*

Diye esarete karşı kin ve gazap sesini yükseltmiştir.

Kutluk Şevki “Toplan Millet” başlıklı şiirinde:

*Başımızda uluğ millet sevdası,
Can-ciğerler bu vatanın şeydası.
Şiarımız özgürlüğün davası,
İlim-bilim dertlerimiz durası¹⁰*

Kutluk Şevki, Uygur Türklerinin tarihte büyük devletler kuran, büyük tarihî şahıslar yetiştiren zengin kültür miraslarına sahip bir topluluk olduğunu bildirmek ve Uygur Türklerinin kendilerine güvenlerini, millî şuurlarını uyandırmak için “Kaşgar” başlıklı şiirini yazdı. Şair şiirinde:

*Görmegil Kaşgari eksik bu yerde merdanlar yatur,
Hazret-i Sultan Satuk-Buğrayı Hakanlar yatur.
Yav ile savaş eden, vatan için kurban olan,
Ol şehidu kahraman Alp Arslanlar yatur.
Nur saçıp “Kutadgu Bilig” halkını mutlu eyleyen,
Has Yusuf Hacıp gibi ehl-i irfanlar yatur.
Yadigar eylep cihana yazdı “Duvan-u Lugat'it”,
Kaşgarlı Mahmud gibi ehl-i şeref-şanlar yatur.
Şevki'ni meftun eyleyen ele can feda eden,
Bu şehirde sayısız halk oğlu insanlar yatur.*

Şair Kutluk Şevki “Ana Dil” başlıklı şiirinde Türk dilinin doğu şivesi olan Uygur Türkçesini iyice öğrenmek ve onu muhafaza etmek gayesini güçlü duygu ile ifade etti:

*Ana dilin bilen kişinin izzetin kılğum kilür,
Ana dilin ağzından altın verip algum kilür.
Bu ana dil olsa ger Amerika ve Afrika'da,
Sarfedip binlerce tilla o yere hem bargum kilür.
Ey ana dil bizge sen geçmiş uluglardın nişan,*

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

Sen ile ruhiziminde iftihar etkum kilür.

Yeni zaman modern Uygur edebiyatının önderlerinden biri de vatanperver şair Mehmed Ali Tevfik'tir. Mehmet Ali Tevfik, Kaşgar vilayetine bağlı Artuş kasabasının Boyamet Köyü'nde 1901 yılında dünyaya geldi. 1914 yılında Artuş'ta açılan modern fen eğitimi yapan okulda okudu.

Şair 1924 yılında Doğu Türkistan'ın Çövçek şehrinde iken, Kaşgar şehrinde vatanperver ünlü âlim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizi'nin milletlerarası emperyalistler ile Çinli istibdat dairelerinin anlaşması ve yerli hainlerin desteği ile gizlice katledildiği hakkında haber aldı ve gazap dolu duygularıyla "Okudu Aştı" şiirini yazıp sokak duvarlarına yapıştırdı. Şair şiirinde şöyle demişti:

*Havada şahin gibi cevlan kırlarlar başka milletler,
Kaldık biz onlardan yüz bin gez¹¹ aşığı düşünün ummetler.
Öğretmez bizlere Hak kelamini biler âlimler,
Ahlâkını birkaç pula satmış bizim zalimler.
Aç gözünü uykudan, gaflet içinde uyuyan canlar,
Yaşasın millet, şad olsun bütün insanlar.
Merhum bilgin Abdülkadir na-hak gittiler,
Suçu nedir? Fakat bize yol gösterdiler.*

Şair bu şiiri ile istibdadın câhil güçlerini açıkça ayıplamıştı. Şair, hükümet yetkililerinin kendisini tutuklama kararı aldığı duyduktan sonra akşam sınırı geçerek Batı Türkistan'a sığındı. Sığınmak zorunda kaldığı Batı Türkistan'dan 1925 yılında ikinci anavatanı olan Türkiye'ye geldi.

1926 yılında İstanbul'da öğretmen yetiştirme okuluna öğrenci olarak kabul edildi. Mezun olduktan sonra İstanbul civarındaki bir ilkokula öğretmen olarak kabul edildi. Bir müddet burada öğretmenlik yaptı, 1932 yılında Doğu Türkistan'da kurtuluş mücadelesinin başlatıldığını haber alan şair aynı yılın sonunda Doğu Türkistan'a döndü.

Hoca Niyaz Hacı başkanlığında Kumul Vilayeti'nden başlayan millî kurtuluş hareketi neticesinde 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin merasimine iştirak etti.

Büyük heyecan ve coşkun bir millî şuurla bu inkılabın başarısı için fedakârane çalıştı ve kalemi eline alıp "Kurtuluş Yolunda" başlıklı ünlü şiirini yazdı:

*Kurtuluş yolunda su dek akti bizim kanmımız,
Senin için ey yurdumuz olsun feda bu cânımız.
Kan geçip hem can verip ahir kurtardık seni,
Kurtuluşa kalbimizde var idi imânımız
Yar-ı hemdem oldu bizim himmetimiz sen için,
Dünyayı sorgan idi himmet ile ecdâdımız
Yurdumuz biz yüz gözünü kan ile temizledik,
Sonra hiç kirletmeyiz çünkü Türktür namımız.*

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

*Atilla, Cengiz, Timur dünyayı titreten idi,
Can verip can alırsız, biz onların evlâdıyız.*

Çıktı can hem aktı kan düşmandan oldu el aman,

Yaşasın, bin yaşasın parlasın istikbâlimiz.

XX. yüzyılın 30. yıllarında Çinli general Şin-Şi-Sey'in cellat Stalin ile işbirliği yapması neticesinde Doğu Türkistan'daki millî kurtuluş hareketi büyük kayıplara uğradı. Şair 1937 yılında Çinli genel vali Şin-Şi-Sey tarafından öldürüldü.

XX. yüzyılın 1920-30'lu yıllarında Doğu Türkistan'da vukû bulan millî ayaklanmalar ve uyanış hareketleri neticesinde modern edebiyat meydana gelerek devrin taleplerini aksettirdi. Nemet Helfet, Rozı Mehmet (Turfan'dan) Merup Seidi, Helil Sattarı, Nezer Hoca (İli'den) gibi bir çok yazar ve şair bu devrin fikirlerini yayan şahsiyetlerdir. Bunlar içinde, demokratik modern Uygur edebiyatının sayfalarını ateşli kanı ile yazan eserleriyle zenginleştiren inkılap mücahidi ve şair Abdulhalık Uygur'un mühim yeri vardır:

*Ey fakir Uygur uyan, uykun yeter,
Sende mal yok, şimdi gitse can gider.
Bu ölümden kendini kurtaramazsan,
Ah!. Senin hâlin hater,¹² halın hater.
Kalk dedim başını kaldır. Uykunu aç,
Rakibin başını kes, kanını saç!
Göz açıp her yana iyice bakmazsan
Ölürsün armanda bir gün, yok ilac.¹³*

Bu mısralar şair Abdulhalık Uygur'un 1921 yılında eski Uygur medeniyet merkezlerinden biri olan Turfan şehrinde yazdığı "Uygan" (Uyan) şiirinden birkaç beyittir. Bu mısralar milletin istikbâli karşısında kaygılanan vatanperver bir şairin yürek sesini ifadelendirmektedir.

Şair Abdulhalık Uygur esaret ve sömürge siyasetinin akıbeti olarak aziz vatanının ve milletin muasır medeniyet seviyesinin çok gerisinde kaldığını, bu durumu değiştirmek için mücadele yapmak gerektiğini konu alan şiirler yazdı. "Gazap ve Zar" şiirinde:

*Uyanıp gitti cihan, magrib ile meşrik tamam,
Ben hâlen süt uykusunda rüyâ görüp yatmaktayım.
Başkalar; göktü uçup, suda yüzüp gitti uzak;
Ben misal ayakkabısız diken basıp koşmaktayım.
İlim-fenden yok haber bastı gaflet, tehlike,
Halimiz kuldan kötü, nasıl tahammül edecem.
Zulmün okyanusunda bulamadım bir tek ada,
Dağ gibi dalga içinde Hakk'a ben "ah" diyecem.
Devir azapla dolu, Uygur bunu sen iyice uk,
Canın avcuna alıp, çık bundan başka çare yok.*

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

diye seslendi.

Şair Abdulhalık Uygur Mart 1932 yılında cellat Şin-Şi-Sey tarafından tutuklanarak Turfan'a bağlı yeni şehir meydanında direğe bağlatılıp kafası kılıç ile kesilerek öldürüldü. Şair şehit edildiği zaman 28 yaşında idi.

Doğu Türkistan Türkleri sömürüyü ve esareti hiçbir zaman kabul etmemiştir. Doğu Türkistan'ı Sovyet Komünist hakimiyetinin desteğiyle 10 yıl idare eden cellat Şin-Şi-Sey ile milletçi Çin hakimiyetinin ağır zulmü ve esaretine karşı 1944 yılında Doğu Türkistan'ın kuzey-batı bölgelerindeki İli, Altay, Çevçek (Tarbagatay) vilayetlerinde milli kurtuluş ayaklanması patlak verdi. Şiddetli savaşlar neticesinde 12 Kasım 1944'te İli vilayetinin Gulca şehrinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu.

Bu Cumhuriyetin cumhurbaşkanlığına Alihan Törem tayin edildi. Bir yıllık silahlı savaşlar neticesinde İli, Altay, Çevçek vilayetleri Çin ordusundan temizlenip, halkın milli devleti meydana geldi. Muntazam Doğu Türkistan milli ordusu kuruldu. Ay-yıldızlı Doğu Türkistan sancağı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinde dalgalandı. Doğu Türkistan milli ordusunun bütün Doğu Türkistan'ı Çin hakimiyetinden kurtarmak için başlattığı savaş Stalin tarafından engellenerek durduruldu. Neticede 1944-1950 yılları arasında devam eden bu devlet komünist Rus hakimiyeti ile Çin komünist hakimiyetinin işbirliği neticesinde 1950'de ortadan kaldırıldı. Üç vilayette Doğu Türkistan hakimiyeti ömür sürdüğü yıllarda iktisat, kültür bakımından yeni gelişmeler oldu. Bu yıllarda bir çok yazar ve şairler ortaya çıkarak edebiyat sahasında faaliyet göstermeye başladı. Bunlardan önemli isimler: Ziya Semedi, İbrahim Turdı, Tiypcan Eli, Elkem Ehtem, Nurbosakov, Abdulhey Rozı, Mehmet Sıdık Nuroz, Halil Hemrayıf, Batur Raşıdın, İbrahim Barat, Ablıznazır, Tâceddin Kadırı, Muhammet Rehim'lerdir.

Tiypcan Eli 1948'de yazdığı "Adakki Sözüm" (Son Sözüm) adlı şiirinde:

*Tan bulğıdın içsek şarap dep,
Yanğaçka köngülde ümid yalkunı.¹⁴
Attuk özimizni köreş koynıga,
Bolmaymız emdi dep zulmet tutkunı.
Tan çeşmesinden şarap içeriz diye,
Gönülde yandı umut yalkunu.
Atlandık kendimiz savaş koynuna
Olmayacağız diye zulmet tutkunu.*

diye seslenerek Doğu Türkistan halkının başlattığı mücadelenin haklı olduğunu ve bu mücadelenin zafer kazanmasına olan inancını ifadeledi.

Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Edebiyatında Türkçülük Fikir Akımının Yaygınlaşması

1930'lu ve 1940'lı yıllarında Doğu Türkistan Uygur Türk edebiyatında Türklük bilinci konularını işleyen Türkçülük edebiyatı filizlenmeye başlamıştır. Bu edebiyat akımının gelişmesinde birinciden 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ile 12 Kasım 1944 yılında Doğu Türkistan'ın kuzeyinde kurulan Doğu

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

Türkistan Cumhuriyeti'nin etkisi önemli rol oynamıştır. İkindiden Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nde tahsil gören veya Türklük bilincine sahip olan milli kurtuluş hareketi liderleri ve aydınlarının çalışmaları, gerçekleri yansıtan fikirleri de mühim etki göstermiştir. 1933 yılında başarıya ulaşan Doğu Türkistan milli kurtuluş hareketinin liderlerinden Sabit Damollam, Mehmet Emin Buğra, General Mahmut Muhit, Mesud Sabri Beykozı gibi kişiler Türklük bilincine sahip kişilerdendi. Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye gelerek Atatürk devrinde tahsil gören, sonraları Doğu Türkistan'a dönen eğitimci ve şair Mehmet Eli Tefik ve yazar Kurban Kodaylar Doğu Türkistan Uygur Türk edebiyatında Türkçülük fikir akımını başlatan ve öncülük eden şahsiyetlerdir ve onlar İsmail Gaspıralı'nın Türk dünyasında işte birlik, fikirde birlik, dilde birlik şiarını Doğu Türkistan'da savunanlardandır.

1936 yıllarında Çin'de bulunan İsa Yusuf Alptekin Bey'in öncülüğünde "Altay Neşriyatı" adlı bir yayın evi kurulmuştur. Bu yayın evi "Uruş Haberi", "Yurt", "Altay", "Tıyanşan" adlı dergileri çıkardı.

Altay neşriyatı kurduğu zaman Doğu Türkistan sözde Çin'e bağlı fiilen ise Sovyet Rusya'nın güdümünde olan Şin-Şi-sey isimli bir diktatör tarafından idare ediliyordu. Yukarıda adını verdiğimiz dergilerde Mehmet Emin Buğra, Mesud Sabri Beyler başta olmak üzere birçok yazar Türkçülük konularını işleyen yazılar yazdı. Dergilerin bazı sayılarında Türkiye'de bulunan Sadrî Maksudî Arsal'ın yazıları da çıkmıştır.

Bu neşriyat çevresinde Mesud Sabri Beykozı şu risaleleri neşretmiştir: "Uluğ Ana", "Niyaz Kız", "Terme Çatmalar", "Türklük Oranı", "İlk Öğretmen", "Nutuk". Bu risalelerin isminden de anlaşılacağı gibi Mesud Sabri Bey, Doğu Türkistan'da revaçta olan Uygur Türkçesinden başka kendi tabiriyle "Ortak Türkçe" kelimeler de kullanmıştır. Bilindiği gibi Mesud Sabri Beykozı yüksek öğrenimini Türkiye'de yapmış olan bir tıp doktorudur.

1944 yılında Gulca ayaklanmasının sonucunda İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesud Sabri Beykozı Beyler Doğu Türkistan'da oluşturulan karma hükümette görev aldılar. Böylece Altay neşriyatı da Doğu Türkistan'ın başkenti olan Urumçi'ye taşındı. İsa Yusuf Alptekin'in sahibi olduğu ve başyazarlığını Mehmet Emin Buğra'nın yaptığı Altay neşriyatı ilk etapta "Erk" adlı bir gazete çıkardı. Gazetenin sahibi ve yazarlarının bazıları hükümet üyesi olduğu için "Erk" gazetesinde çıkan yazıları Çin yönetimi sansür edemiyordu. Bu gazetenin "adı yer alan baş köşede": "Biz halkçimiz, biz milliyetçimiz, ırkımız Türk, dinimiz İslam, vatanımız Türkistan'dır" şiarı yer almıştır. Yarı resmî olan "Şincang Gazetesi"nin başına getirilen Polat Kadirî Turpanî milliyetçi olduğu için bu gazetede de Türkçülük fikri işleniyordu. Daha çok Pazar sayılarında şiire yer veriliyordu. Bu sayılarda ünlü şairlerden Abdürrahim Öktür, Abdulaziz Maksım, Abdülşekur Yalkın'ın şiirlerinden başka, Türkçülük konusunu işleyen genç şairlerin de şiirleri vardı. Polat Kadirî Turpanî, kendi araştırması olan Doğu Türkistan tarihini "Ülke Tarihi" adıyla 1948'de Urumçi'de bastırdı.

Bu kitap iki cilt olup birinci cildinde Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Seyidiye Devleti gibi konulara yer verildi. İkinci cildinde Doğu Türkistan'ın 1947 yılına kadar olan siyasî tarihi işlenmiştir.¹⁵

Mehmet Emin Buğra'nın Doğu Türkistan halkının tarihi ve adı hakkında Çin tarihçisi Lav-dung ile yaptığı polemikler Çin'de Altay dergisinde sırayla yayınlanmıştır. Bu polemikler 1948 yılında Urumçi'de "Kalem Küreşi" adıyla kitap olarak basıldı. Mehmet Emin Buğra

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

bu yazılarda halkın Türkçülük görüşüne tercüman olmuştur.

Türkiye’de tahsil gördükten sonra, 1946 yılında Doğu Türkistan’a dönen Kurban Koday, Urumçi’de “Yalkın” adında bir gazete çıkardı. Bu gazetenin serlevhasında “Devletçimiz, Halkçımız, Milletçimiz, Laikçimiz” ibaresi bulunuyordu. Bu gazetede ki haberlerin büyük bir kısmı Türkiye kaynaklı olup bazı sayfalarında Atatürk’ün resimleri vardı. Bu dönemde Urumçi sahnelerinde Mesut Sabri Beykozi’nin yazdığı “Niyaz Kız” piyesiyle Mehmet Emin Buğra’nın yazdığı “Kutluk Türkan” opereti oynandı. Her iki eserin konusu, Türk milliyetçiliğiydi.

Ayrıca bazı sebeplerle yurtdışına çıkan Türkistanlıların hariçten yazdıkları kitaplar çeşitli yollarla Doğu Türkistan’a getirilerek halk kitlesine ulaştırıldı. Bunlardan biri Doğu Türkistan devlet adamlarından tarihçi ve yazar Mehmet Emin Buğra’nın Uygur Türkçesiyle yazdığı ve Keşmir’de taş baskısı şeklinde yayınlanan “Şarkî Türkistan Tarihi”dir.

Mehmet Emin Buğra, tarihçi, âlim olmakla beraber kabiliyetli bir şair idi. Mehmet Emin Buğra 1947 yılında yazdığı “Kutluk-Türkan” adlı operasında yer verdiği bir şiirinde şöyle sesleniyordu:

*Türk elinin erlerimiz,
Türkistan’dır yerlerimiz.
Aksun kan ve terlerimiz,
Mengü bolsun Türk eli
Yurt söymek imanımız,
Uluğ Türklük yolida,
Feda bolsun kanımız
Mengü bolsun Türk eli.*

Şair 1948 yılında yazdığı “Atamızın Öz Oğlibiz” şiirinde:

*Bir atanın on oğlibiz,
On oğulnın yuz oğlibiz.
Atamızın öz oğlibiz
Türk oğlibiz, Türk oğlibiz.
Bir ajunga taralsak da
Keng ellerge yayılsak da
Aymak aymak atalsak da
Yene barçe Türk oğlibiz.
Uygur, Kazak, Kırgız, Tacik
Özbek Tatar büyük birlik.
Bir bolgaçka kalur tirik
Ayrılmaylı Türk oğlibiz.*

diye haykırarak, bütün Türk boylarının dili bir, kültürü bir, dini bir kardeş olduğunu ifade ederek birlik beraberlik içinde emperyalizme karşı mücadele etmeye çağırmıştır.

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

Çağdaş Uygur edebiyatı muhiti çerçevesinde yetişmiş şair ve yazarları birkaç devreye ayırmak mümkündür:

1915-1940 yılları arasında yukarıda zikrettiğimiz Abdülhalik Abdulvaris Azizî, Kutluk Şevki, Mehmet Ali Tevfik, Abdülhalik Uygur gibi mücahit şair ve yazarlar ile birlikte 1930-1960 yılları arasında yazar Mesud Sabri Beykozî (1887-1952), Âlim, şair Mehmet Emin Buğra (1921-1965), Enver Nasırı, Kasımcan Kembiri'ler önemli eserler vermiştir. Bundan başka 1906-1972 yılları arasında yaşayan Armiye Alı Nımşehid ("Vatan Muhabbeti", "Yürek Sözü" adlı şiir kitapları ve "Ferhat ile Şirin" destanı vardır.)

Ahmed Ziyâî (1913 yılında Kaşgar'da doğdu), onun "Kara Günler", "Rabia-Seyiddin" adındaki sahne eserleri "Zafer Hatırası", "Tan Faciası", "Ladah Yolunda Kervan", "Tuzimas Çiçekler" gibi kitapları vardır.

Abdülaziz Mehsum 1899 yılında Kaşgar'da doğdu. 1982 yılında hayata gözlerini yumdu. Vatanperver şair Abdülaziz Mehsum'un çok sayıda Türklük konusunda yazmış olduğu şiirleri vardır.

Lutfullah Mutelip (1922 yılında doğdu. 1945 yılında Aksu vilayetinde milliyetçi Çin makamları tarafından katledildi) gibi şair yazarlar ortaya çıkmıştır.

1940-1950 yılları arasında:

Zunun Kadiri (1911 yılında doğdu, 1940 yılında "Gunçem", "Gülünsa" sahne eserlerini yazan yazar 1940-50 yılları arasında "Rodipay", "Mağdır Ketkende", "Muallimin Hiti" hikâyelerini, 1950-1960 yılları arasında da "Çinikiş" romanını "Toy" sahne eserini yazdı. 1988 yılında vefat etti.)

- Tayipcan Ali (1930 yılında Doğu Türkistan'ın Korgas kasabasında doğdu. Onun "Şark Nahşısı", "Tıçlık Nahşisi", "Tügümes Nahşa", "Vatanımın Köylemen", "Zepmu Çıraylık Keldi Bahar" başlıklı şiir kitapları var. Şair 1989 yılında hayata gözlerini yumdu.)

- Turgun Almas (1924 yılında Kaşgar'da doğdu. "Tarım Şamalları", "Tang Seher" gibi şiir kitapları, "Piçak" gibi sahne eserleri, "Hun Tarihi", "Uygurlar" namı tarihî kitapları vardır. Âlim ve şair 10 Eylül 2001 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.) gibi yazar ve şairler de yetişmiştir.

1950-1980 yılları arasında Erşiddin Tatlık, Turdi Samsak, Abdülkerim Hoca, Sabit Abdurrahman, Zoriddin Sabır, Sultan Mahmut (Kaşgarlı), Muhammedcan Sadık, Dolkun Yasınov,

Ahmet İgemberdi, Cebbar Ahmet, Mehemmed Ali Zünun, Ehad Turdi, Bogda Abdullah, Abdülhâmid Sabır, Mirzayit Kerim, Mamut Zayıt, Tursun Ay Huseyin, Dilber Keyum gibi şairler yazarlar şiirleriyle, destanlarıyla, hikâye ve romanlarıyla ün yapmıştır.

Çağdaş Uygur Edebiyatında Yeni Gelişmeler

Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı kalan Uygur özerk bölgesindeki Uygur edebiyatı 1950-1970 yılları arasında Çin komünist hakimiyeti tarafından yapılan türlü reformları anlatan, çiftçi ve işçilerden söz eden, sınıf mücadelesini teşvik eden eserlerin yazdırılması

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

sebebiyle edebiyat dar sınırlar içine hapsedildi. Komünist ideolojisinin ilkelerine uygun kısıtlamalar ve denetim neticesinde, büyük hacimli eserler meydana gelemedi. Uygur edebiyatı şiir, küçük hikâyeler ile devam etti.

Şiirler mezmun bakımından propaganda karakterindeki methiyeler ile sınırlandı. Edebiyat, kısa vadeli siyasî hedeflerin propaganda vasıtasına dönüştürüldü. Halkın gerçek fikir ve duygularını, görüşlerini aksettiren eserlere matbuatta yer verilmedi. 1950'li yıllardan 1970'li yılların sonuna kadar Uygur yazar ve şairleri kendi eserlerini serbestçe yazamıyorlardı. Kendi görüşleri ve gayelerini edebî eserlerde ifade ettirmek hukukundan mahrum idi. Yazar ve şairler millî duygulu, tarihî gerçekleri yansıtan eserler yazdığı takdirde "milliyetçi", "ayrılıkçı", "Türkçü", "İnkılabı karşı çıkan" tâbirleriyle cezalandırılıp hapse atılıyordu. Hatta bazı şairler şiirlerinde "Tanrı Dağı", "Tarım Nehri" gibi kelimeleri kullanırsa ve ana yurdu hakkında yazdığı şiirlerde "vatanım", "memleketim" diye seslenirse çok kötü muamelelere maruz kalıyorlardı. Mao'nun başlattığı kültür devriminde bu olaylar son derece acımasız oldu. Bir çok şair ve yazarlar "millî ayrılıkçı", "Pan-Türkist", "milliyetçi" denilerek cezalandırıldı, haislere atıldı, sürgünlere gönderildi. Neticede Uygur edebiyatı büyük kayıplara uğrayarak, hiçbir gelişme gösteremedi ve çağın çok gerilerinde kaldı.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Mao Zedong'un ölümünden (1976) sonra alınan liberalleşme ve dışarıya açılma siyasî tedbirleri neticesinde 1980 yılından başlayarak, bazı değişiklikler görüldü.

Millî eğitim, millî kültür siyaseti bakımından azınlık milletler ve Doğu Türkistan Türklerine olan baskı politikasında da biraz yumuşama oldu. Böyle bir durum altında, 1980'den sonra edebiyat, sanat işlerinde biraz canlanma görüldü. Mesela; 80'den önce yalnız Doğu Türkistan Halk Neşriyatı, Pekin Milletler Neşriyatı Uygur Bölümü, Doğu Türkistan Eğitim Neşriyatı, mevcut idi; bu yayınevlerinde çoğunlukla millî yazarların eserleri değil, Çince kitaplardan yapılan tercüme eserler neşrediliyordu.

1980'den önce mevcut olan yukarıdaki neşriyatlara ilâveten "Doğu Türkistan Tıbbî Neşriyatı", "Gençler ve Ösmürler Neşriyatı", "Doğu Türkistan Fen-Teknik Neşriyatı", "Doğu Türkistan Ulaştırma Neşriyatı", "Kaşgar Uygur Neşriyatları" tesis edildi. Edebî mecmuaların sayısı çoğaldı.

Doğu Türkistan'ın Çağdaş Uygur edebiyatında Mao devrine nispeten az da olsa yeni gelişmeler görülmeye başladı. Bu gelişmeler iki cihette kendisini göstermiştir:

1) Tema (mevzu) bakımından yeni gelişmeler; Çağdaş Uygur edebiyatı 50-60 veya 70'li yıllarda esas itibarıyla gündelik siyasetin propaganda kuralına uydurulmuş idi. Her tür, her şekildeki edebî eserler Çin Komünist Partisi ve hükümetinin her çeşit siyasetini medhetmek, siyasî vazifeleri yerine getirmeye çalışmak ile sınırlı idi. Estetik edebî eserler ile siyasî eserler arasında fazla fark kalmamıştı. 80 yıllarından itibaren Çağdaş Uygur edebiyatında tarihî tema (mevzu) ağırlıklı hâle gelmeye başladı. Uygur yazar ve şairleri milletimizin vatanperverlik, millî güvenç ve millî şuurunu kuvvetlendirmek için Doğu Türkistan tarihinde önemli yeri olan tarihî olayları ve tarihî kahramanları edebî eser yoluyla gün ışığına çıkarmaya gayret etti. Tarihî konulu roman, hikâye, piyes, destan ve şiirlerde Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan halkının hürriyet mücadeleleri ana tema olarak işlendi. Bu çeşit eserlere aşağıdaki roman ve destanları gösterebiliriz:

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

- Yazar Abdullah Talip'in 1981 yılında Doğu Türkistan Urumçi Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen ve Doğu Türkistan'da 1944-1945 yıllarında cereyan eden kurtuluş ve hürriyet ayaklanmasına katılarak şehit olan Mücahit Şair Lutfullah Muttelip'i anlatan "Kaynam Örküşü" romanı ile 1986 yılında Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Çala Tekken Ok" (Tam İsabet Etmeyen Kurşun) romanı,

- Yazar Abdurrahman Kahar'ın Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 1944-1949 yılları Doğu Türkistan'ın İli, Altay, Çovçek vilâyetlerinde vukû bulan üç vilâyet inkılâbını anlatan "İli Nehri Dalgaları" romanı,

- Yazar Hevir Tümür'ün 1980 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 328 sayfalı "Molla Zeyd'in Kissesi" başlıklı tarihî romanı ve ayrıca Abdülhalik Uygur'un hayat mücadelesini anlatan "Baldur Oygangan Adem" (Urumçi, 1985, 320 s.) romanı,

- Yazar Teyipcan Hâdi'nin Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı 1864-1867 yıllarında Doğu Türkistan'ın İli ayaklanmasının mücâhit kahramanı Sadır Palvan'ı konu alan "İli Deryası" edebî mecmuasının 1981 yılı, 3. sayısında yayınlanan "Palvan Geldi" başlıklı hikâyesi,

- Genç Uygur yazarı Gayret Abdullah'ın 1983 yılında Doğu Türkistan Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen "Taş Abide" başlıklı tarihî romanı,

- Şair ve yazar Mehmet Ali Zunun'un 1981 yılı "Kaşgar Edebiyatı" dergisinin 3. sayısında neşredilen "Rabia Seyyidin" draması,

- Türdi Samsak'ın 1986 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Ahiretten Gelenler" başlıklı tarihî romanı,

- Şair ve yazar Ahmet Ziyâî'nin 1986 yılında Pekin Milletler Neşriyatınca neşredilen sevgi hürriyeti yolunda mücadele ederek sonunda kurban olan iki gencin hikâyesini anlatan on binden fazla mısradan meydana gelen "Rabia Saydın" destanı,

- Şair Tohtacı Rozi'nin "Tarım" mecmuasında 1984 yılı 6. sayısında neşredilen XIX. yy.'ın başlarında (1826) Mançu İstilâsı ve zulmüne karşı Kaşgar'da isyan bayrağına sarılarak hürriyeti için mücadele eden ve bu yolda Gulca şehrinde şehit olan Uygur kızı Nuzugum hakkında yazılmış olan "Nuzugum" destanı,

- Yazar ve şair Abdurrahim Ötkür'ün 1985 yılında Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 420 sayfalık "İz" romanı ve 1993-1994'te Şingan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan iki ciltlik "Oy-gangan Zimin" (Uyanmış Zemin) adlı tarihî romanı.

Yukarıdaki eserler içinde "İz" romanı halkın dikkatini çeken romanlardandır. Abdurrahim Ötkür'ün "İz" romanında Kumul vilayeti başta olmak üzere bütün Doğu Türkistan'da 1912-1944 yılları arasında geçen tarihî ve siyasî olaylar anlatılmaktadır. Romanın mühim kahramanı Tümür Helpe, Amankul ve Hoca Niyaz Hacı olup, bunların karşısında zulmün ve karanlık güçlerin temsilcileri olan Yang-Zıng-Şing ve Nezer Vang yer alır.

Bu roman tarihî gerçekleri gün ışığına çıkarıp, Uygur Türklerine cesaret ve millî şuur bahşetmiştir.

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

80'li yıllardan bu yana yeni gelişme gösteren Uygur edebiyatında tema bakımından Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1966-1976 yılları arasında Mao Zeydung tarafından yürütülen kültür devrimini konu alan eserler de mühim yer tutmaktadır. Uygur yazar ve şairleri, eserlerinde Mao devrindeki kültür devrimini yönlendiren 4 kişilik çetenin yaptıklarını fâş etmek suretiyle, kültür devrimi devresini toplumun en karanlık, acımasız devri olarak göstermişlerdir. O devirde cereyan eden zulüm ve haksızlıkları anlatarak, totaliter politikasını şiddetle kınamışlardır.

Yazar Zordun Sabir'in Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından 1983 yılında neşredilen 530 sayfalık "İzdiniş" romanı ve şair Mehmetcan Râşiddin'in Doğu Türkistan Halk Neşriyatı'nın Çolpan Edebî Mecmuası'nın 1987 yılı 2. sayısında yayınlanan "Cahil" başlıklı destanı bu türdeki edebî eserlerdendir.

Bu tarihî temayı işleyen eserlerden başka, vatan ve millet temasını işleyen lirik şiirler ve sevgi şiirleri de belli miktarda yer almaktadır. Bunlardan şair Tayıpcan Eli'nin 1981'de yazdığı "Millet Hakkında" başlıklı şiir dikkat çekicidir. Şair bu şiirinde:

*O millet hiç gereksiz curup olup
Bu millet mis kokulu amber değil
O millet eşikteki paspas olup
Bu millet baş köşede mücevher değil.*

diyerek, millî şovenizmi reddediyor, milletler arasındaki eşitlik ve beraberlik fikrini savunuyor. Ayrıca 1966-1976 arasındaki kültür devriminde Mao yönetiminin icrâ ettiği Çin şovenizmini tenkit etmektedir.

2) Çağdaş Uygur edebiyatındaki gelişmelerin başında edebiyat janrı ve şekil bakımından değişiklikler gelir. Çağdaş Uygur edebiyatı, 50'li yıllardan 70'li yılların sonlarına kadar şiir esas olmak üzere, hikâye, drama ve destanlarla sınırlı kalmıştı. 1950'den 1978 yılına kadar yalnız bir roman neşredilmişti. 70'li yılların sonundan şimdiye kadar birkaç on roman yayınlanmıştır. Bu Çağdaş Uygur edebiyatındaki büyük bir gelişmedir.

Aynı zamanda Çağdaş Uygur edebiyatında senaryo şekli de gelişmeye başlamıştır. Yazar Mehmet Ali Zünun'un 1986 yılında çekilen "Oç Yaş" televizyon dizi filmi bunlardan sayılabilir.

Yukarıda bahsettiklerimizin ışığında görüldüğü gibi, 1970'li yılların sonları ve 1980'li yılların başlarından itibaren Doğu Türkistan Uygur edebiyatında yeni gelişmeler yeni edebî olaylar kendisini göstermeye başlamıştır.

Uygur Türkleri, kendilerine yapılan asimilasyon ve baskı siyasetlerine rağmen öz mevcudiyetlerini, kültür ve geleneklerini kuvvetli bir mücadele sayesinde muhafaza etmek ve geliştirmek için çalışmışlardır.

1988 yılının sonları, 1989 yılının başlarından itibaren Çin yönetimi Doğu Türkistan'da takip ettiği politikasını sertlik istikametinde değiştirerek Doğu Türkistan aydınları, yazar ve şairlerinin çeşitli temalarda, özellikle tarihî mevzularda serbestçe eser yazmalarına yeni kısıtlamalar getirmeye başladı. Bilhassa 5 Nisan 1990 tarihinde Doğu Türkistan Aktu ilçesi Barın Köyü'nde Çin zulmüne karşı patlak veren silahlı ayaklanmadan sonra

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

yazar ve şairlerin eserleri üzerindeki sansür ve takip daha da sıkılaştırıldı. Şubat 1991 tarihinden sonra ünlü Uygur âlimi, yazar Turgun Almas'ın "Uygurlar", "Hun Tarihi", "Eski Uygur Edebiyatı" başlıklı üç kitabı üzerinde şiddetli eleştiri harekâtı başlattı. Turgun Almas ve münevver Uygur yazarlarını "Pan-Türkist", "Uygur Şövenisti", "ayrılıkçı" diye suçlayarak onlara tehdit ve baskı siyaseti uyguladı. Çin yönetiminin demokrasi ve insan hakları ile bağdaşmayan bu siyasî tedbirleri Doğu Türkistan Uygur edebiyatının gelişmesini baltaladı, neticede edebiyat ve tarih ilminde yeni durgunluk devri meydana gelmeye başladı.

Kendi millî kültürlerine bağlı, halkının manevi isteklerine cevap vermekten kaçmayı şerefsizlik ve sorumsuzluk olarak algılayan Uygur yazar ve şairleri özgürlük, eşitlik ve insan hakları doğrultusunda yine de yeni yeni edebî eserler yazarak Uygur Türkleri arasında büyük sevgi kazanmıştır. Bu yazarlar içinde kabiliyetli yazar Zordun Sabır'ın ayrıca yeri vardır. Zordun Sabır vatanperver, milliyetçi bir yazar olup, O, 1998 yılının sonunda kalp krizi ile vefat etmiştir. Yazarın kalbi komünist Çin hakimiyetinin Doğu Türkistan'da Uygur Türklerine uyguladığı çağ dışı işkence ve zulüm siyasetinin akibetlerine dayanamamıştır. Yazarın sağlığında tamamlayıp ölümünden on beş gün önce neşretmek için yayınevine teslim ettiği "Anayurt" adındaki 3 ciltlik romanı 2000 yılında Doğu Türkistan'da Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Roman Uygur Türkleri tarafından takdirle karşılanmıştır.

Yazarın bu romanında 1944 yılı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinden olan İli, Altay, Tarbagatay (Çövçek) vilayetlerinde patlak veren millî kurtuluş ayaklanması ve 12 Kasım 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yürüttüğü mücadeleleri ve savaşları ve bu mücadelenin tecrübe-savakları ve alınacak dersleri ve sonunda bağımsız bu Cumhuriyetin komünist Rus-Çin işbirliği ile ortadan kaldırılması, güzel, canlı, edebî üslup ve tasvirî vasıtalarla aydınlatılmıştır ve genç nesillerimize umut, güven vermekle kalmayıp, derin mesajlar verebilmiştir. Doğu Türkistan'daki Uygur yazar, şairleri demokratik olmayan baskıcı rejimin kısıtlamalarına rağmen yine de cesaretle görevlerini yerine getirmek için çalışmaktadırlar.

Prof. Dr. S. Mahmut KAŞGARLI

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 20 Sayfa: 303-315

Dipnotlar :

1. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, c. 1, s. 143-144. İstanbul 1958.
2. Fen-vin-len, Çin Genel Tarihi, 1965, Pekin, s. 523-525,
3. Turgun Almas, Kedimki Uygur Edebiyatı, Doğu Türkistan Kaşgar, Uygur Neşriyat, 1988. Kaşgar. s. 81.
4. Talat Tekin, "İslamiyet Öncesi Türk Şiiri", Türk Dili Dergisi, 1986 yılı Ocak sayısı, s. 7.
5. Talat Tekin, a.g.e., s. 8.
6. ETŞ, XXI-XXII, ZİEME BSU, s. 10.
7. Muhammetcan, "Turfan Kuçu Uygur Edebiyatı'ndan Derlemeler", Turfan Edebiyat Dergisi, 1986, S. 2, s. 53-59.
8. Çin'deki Azınlık Milletler Edebiyatından Seçmeler, Şanghay, 1981, c. I, s. 83-84.

UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATI

9. Muhammet Emin Kurbanı, Vatanperver Alim ve Şair Abdülkadir (Abdulvaris) Azizi, Kaşgar Edebiyatı, 1981, S. 2, s. 42-43.
10. Durası: ilâcı demektir.
11. Gez: 3 gez bir metredir.
12. Hater: Tehlikeli.
13. İlac: çare, imkan.
14. Yalkun: alev.
15. Şekür Turan, Doğu Türkistan Edebiyatında Türkçülük, Türk Dünyası El Kitabı, 3. Cilt, s. 777-778, Ankara.